

RADOMIR MIŃSKI
SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny

ROBERT MICHELS — ZAPOZNANY KLASYK SOCJOLOGII

Robert Michels (1876–1936), uczonego o niemieckiej, a zarazem włoskiej samoidentyfikacji, znany jest przede wszystkim jako twórca żelaznego prawa oligarchii oraz prekursor socjologii polityki. Dzięki monografii na temat partii politycznych (Michels 1911), którą Terry R. Kandal (2002) oraz Seymour M. Lipset (2005) określają mianem błyskotliwej, wszedł do grona klasyków nauk społecznych, choć nie tak prominentnych jak Karol Marks czy Max Weber. Przez długi czas recepcja jego myśli ograniczała się do najważniejszego dzieła *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, po raz pierwszy wydanego w 1911 roku w języku niemieckim a przez następne cztery lata przetłumaczonego na francuski, włoski i angielski. Pozostałe prace Michelsa pozostawały w cieniu tego dzieła, a jego autor został jednoznacznie zaszufładowany jako eksponent teorii elit.

W krajach Europy Zachodniej stan ten w ostatnich dziesięcioleciach ulega zmianie, z pewną emfazą można nawet mówić o renesansie twórczości Michelsa w Niemczech, gdzie od końca lat osiemdziesiątych XX wieku wydano dwie antologie esejów polityczno-socjologicznych jego autorstwa, a w 2013 roku wznowiono jedną z mniej znanych książek: *Der Patriotismus. Prolegomena zu seiner soziologischen Analyse*, opublikowaną w 1929 roku. Nie mniejszym zainteresowaniem cieszy się Robert Michels w przybranej ojczyźnie — we Włoszech (Tuccari 2013). Co zrozumiałe, w obu ojczyznach „Niemca z wło-

skim paszportem” znajdują się obecnie czołowe ośrodki myśli Michelsowskiej.

Nieco inną drogą przebiegała recepcja myśli Michelsa w Stanach Zjednoczonych. Jego konstatacje dotyczące oligarchicznej natury organizacji przez amerykańskich badaczy zostały uznane za ważne zarówno poznawczo, jak i praktycznie. Doceniono go między innymi za zwrócenie uwagi, że obok kwestii: kapitalizm czy socjalizm problemem dwudziestowiecznej polityki były relacje między biurokracją a demokracją (Lipset 1995). Uznano go też za odkrywcę zjawiska „przemieszczenia celów organizacyjnych” (*goals-displacement*) (Etzioni 1964). W latach sześćdziesiątych XX wieku flagowe dzieło Michelsa stało się stymulatorem prac badawczych z zakresu ogólnej teorii organizacji, koncentrujących się na takich procesach jak: biurokratyzacja, przemieszczenie celów organizacyjnych i strategii kooptacji stosowane przez zarządy organizacji wobec pojawiającej się opozycji (Lipset 2005). Do dziś uznaje się, że analizy Michelsa dotyczące tego zjawiska pozwalają na lepsze zrozumienie dynamiki procesów zachodzących we współczesnych organizacjach gospodarczych. W spółkach giełdowych występuje problem zabezpieczenia interesów akcjonariuszy jako nominalnych właścicieli firm, analogiczny do zjawiska koncentracji władzy w partiach w rękach nielicznych, gdyż w obu przypadkach mamy do czynienia z delegowaniem realnej władzy. Badacze dowodzą, że działa tu imperatyw organizacyjny Michelsa. W przedsiębiorstwach ścierają się interesy różnych grup społecznych; zarządów, akcjonariuszy i interesariuszy, a realna władza skupiona jest w rękach wąskiej grupy menadżerów (Tolbert, Hiatt 2009).

W polskiej myśli społecznej Michels kojarzony jest przede wszystkim z elityzmem, a jako fundatorowi żelaznego prawa oligarchii przypisuje mu się zasługę konsolidacji teorii elit Gaetano Moski i Vilfreda Pareto (Żyromski 2012). Można powiedzieć, że w naszym kraju pozostaje „człowiekiem jednej książki”. Jednak jego zainteresowaniom badawczym trudno zarzucić jednostronność (Eberle 1987). Michels był zarówno badaczem wszechstronnym, jak i płodnym pisarzem. Jego dorobek jest imponujący — obejmuje 30 monografii i 800 esejów (Winkler 1972; Genett 2007), a elityzm i socjologia partii politycznych, będące znakiem rozpoznawczym tego socjologa, stanowią jedynie część problematyki przykuwającej jego uwagę.

Zamierzam tu przedstawić Roberta Michelsa nie jako rozczarowanego socjalistę, który pod wpływem idei elityzmu przeszedł do obozu faszystowskiego (Roth 1963), ale jako socjologa zaangażowanego społecznie — badacza nie tylko obdarzonego pasją poznawczą i wyobraźnią socjologiczną (Camavitto 1936), ale również posługującego się specyficznym warsztatem badawczym. Michelsa dość stereotypowo traktuje się wyłącznie jako eksponenta elityzmu, co uniemożliwia wykorzystanie wartości heurystycznej jego rozpraw. Istnieje jednak szansa ponownego odkrycia Michelsa dla współczesnej socjologii, jeżeli uda się przełamać tę jednostronność.

INTERDYSCYPLINARNOŚĆ A POLIHISTORYZM W PRACACH
ROBERTA MICHELSA

Omawianie dorobku Michelsa powinno zacząć się od przedstawienia najważniejszych jego tez wypracowywanych systematycznie w kolejnych rozprawach. Niestety stanowisko wyrażane przez niego w późniejszych publikacjach jest tak niespójne, że nawet niemieckojęzyczni badacze spuścizny Michelsa przez wiele lat mieli problem z jego rekonstrukcją. Jak trafnie podsumował jeden z nich: „Kto spodziewa się po powojennym Michelsie jakiś wyrazistych tez, które następnie znajdą systematyczne rozwinięcie analogiczne do «żelaznego prawa oligarchii», mocno się rozczaruje. Ich tam po prostu nie ma” (Genett 2008, s. 32).

Rekonstrukcja stanowiska Michelsa jest trudna, albowiem nad jego pracami unosi się nie tyle widmo interdyscyplinarności, ile polihistoryzmu — encyklopedyczna wiedza i niezwykła erudycja idą w parze. Charakterystyczne przy tym są: osobliwe introspektywne podejście do analizowanych zagadnień oraz wręcz apologetyczno-krytyczny, jeśli nie moralizatorski ton części refleksji. Niestety, co dopiero przy bliższym poznaniu okazuje się, znaczna część dorobku tego niemiecko-włoskiego socjologa to raczej „efekt uboczny” jego działalności publicystycznej niemający większego znaczenia z punktu widzenia roli, którą odegrał on w konsolidacji teorii elit. Zrozumienie stanowiska Michelsa jako socjologa polityki ułatwiają antologie jego tekstów: *Masse, Führer, Intellektuelle. Politisch-soziologische Aufsätze 1906–1933* (1987) oraz *Soziale Bewegungen zwischen Dynamik und Erstarrung* (2007), stanowiące konceptualną ramę pozwalającą uniknąć pomieszania Michelsowskiej krytyki demokracji z jej pozornym odrzuceniem (Bluhm, Krause 2012).

W literaturze można znaleźć różne systematyzacje zainteresowań badawczych Michelsa, a problemy, którym poświęcił on uwagę, uznaje się za typowe dla jego czasów (Linz 2006). Na przykład Marisa F. Occhionero (1985) w wachlarzu Michelsowskich zainteresowań wskazała następujące kwestie: demokracja, socjalizm, rewolucja, walka klas, związki zawodowe, elity i masy, nacjonalizm i imperializm oraz przede wszystkim to, co wiązało się w jakikolwiek sposób z aktywnością polityczną klasy robotniczej. Włoska badaczka nie doceniła przy tym „osobliwych” metod pracy twórczej Michelsa. Do wymienionych przez nią „standardów” dochodzą bowiem: historiografia socjalizmu i faszyzmu, etnografia płci kulturowej, mikrosocjologia i makrosocjologia patriotyzmu, społeczna rola inteligencji oraz kluczowe dla konsolidacji elityzmu z marksizmem analizy ruchliwości społecznej w klasach rządzących.

Należy przy tym zaznaczyć, że książki Michelsa zwykle są tematycznie ułożonymi zbiorami artykułów pochodzących z różnych okresów jego aktywności. Jego prace najczęściej mają charakter drobiazgowego opisu, a ekstensywności zainteresowań badawczych towarzyszą pewne braki w systematyzacji rozległego materiału oraz notoryczne nadużywanie wieloznaczności terminów. Za-

pewne z tego względu Timm Genett (2007) określił Michelsa mianem grafo-mana (*Vielschreiber*).

Formułując krytyczną opinię na temat zróżnicowanego poziomu prac Michelsa należy jednak uwzględnić pewne fakty. Z jednej strony tematyka, która przyciągała uwagę tego uczonego stanowiła implikację przemian społecznych zachodzących na przełomie XIX i XX wieku: kryzysy polityczne w państwach europejskich, debaty ideologiczne na lewicy; z drugiej zaś strony była naznaczona spuścizną pozostawioną przez fundatorów współczesnej socjologii: Karola Marksa (1818–1883), Maksa Webera (1864–1920), Emila Durkheima (1858–1917) czy Vilfreda Pareto (1848–1923). Jak trafnie zauważył hiszpański socjolog Juan J. Linz (2006) Michels należał do pokolenia badaczy, którzy odziedziczyli poważne konstatacje na temat kondycji społeczeństwa burżuazyjnego oraz rozbudowane systemy teoretyczne wyjaśniające charakter i kierunek przemian modernizacyjnych, które zachodziły w społeczeństwach od czasów rewolucji przemysłowej. Wymagały one empirycznych weryfikacji.

W pracach Michelsa daje się zauważyć narastający pesymizm i hiperkrytycyzm dotyczący kondycji jednostki i społeczeństwa w obliczu wyzwań nowoczesności. Całokształt jego dorobku pozwala go uznać za filozofa społecznego o zapędach pedagogicznych czy socjologa malkontenckiego dokonującego wiwisekcji zepsucia moralnego postępującego w krajach europejskich (przede wszystkim w Niemczech) pod wpływem przemian cywilizacyjnych. W uproszczeniu można powiedzieć, że przemiany cywilizacyjne zachodzące w europejskich państwach narodowych na przełomie XIX i XX wieku Michels uznał za zagrożenie dla realizacji idei postępu i wolności jednostki.

Zauważmy, że w niemieckiej socjologii Michelsa zaliczono do trzeciej generacji socjologów wczesnoniemieckich — tzw. synów. Badacze ci byli pierwszymi „właściwymi” socjologami, postawili krok na drodze prowadzącej od „sekt” do szkół socjologicznych. Mający w 1900 roku 24 lata Michels idealnie pasuje do generacji tych, którzy — jak to określił Dirk Käsler (1984) — na przełomie wieków przeciętnie mieli po 25 lat i zostali poddani socjalizacji pierwotnej jeszcze w cesarskich Niemczech albo w Austrii, ale już w czasach młodości odczuli załamanie tradycyjnego społeczeństwa oraz dotychczasowego porządku świata.

Wszechstronność zainteresowań badawczych Michelsa miała z pewnością związek również z jego pochodzeniem. Jak przystało na dziecko milionerów, otrzymał solidne wykształcenie, władał kilkoma językami, co umocniło wyniesiony z domu internacjonalizm (Linz 2006). Wielonarodowościowe korzenie (ojciec był Niemcem, a matka Francuzką), umiejętności językowe oraz znaczna mobilność geograficzna (w latach 1901–1907 połowę każdego roku Michels spędzał w podróżach akademickich i politycznych) pozwalają stwierdzić, że badacz ten urodził się do swojej roli — „należał do tej cennej grupy osób, które uczyniły całą Europę swoim domem już w pierwszej części tego stulecia [XX wieku — przyp. R.M.], których przynależność wiązała się bardziej z kulturą zachodnią aniżeli z konkretną flagą” (de Grazia 1949, s. 6–7).

Zmiana narodowości równie silnie odróżnia tego „adoptowanego syna Włoch” od jego naukowych poprzedników: takich jak Weber i Durkheim, jednoznacznie identyfikujących się ze swoją ojczyzną; czy jak Pareto uważających, że przeszkodą w uprawianiu socjologii nie może być żadna przynależność narodowa, religijna czy polityczna.

Przegląd zainteresowań badawczych Roberta Michelsa pozwoli ujawnić, dlaczego w skali międzynarodowej przez długi czas pozostawał „człowiekiem jednej książki”. Zainteresowanie partiami politycznymi i elityzmem, tak silnie kojarzone z Michelsem, było bowiem tylko jednym z aspektów wielowątkowej socjologii tego badacza. Tu ograniczę się do zasygnalizowania niektórych z rzadka omawianych jej wątków. Są to: 1) problematyka feministyczna, 2) patriotyzm lokalny a obywatelstwo, 3) socjologia ogólna, 4) historia Włoch, 5) ruchy społeczne.

APOTEOZA FEMINIZMU W TWÓRCZOŚCI ROBERTA MICHELSA

Jeżeli chce się przedstawić dorobek Michelsa mniej jednostronnie, nie można pominąć jego książki poświęconej moralności płci. *Die Grenzen des Geschlechtsmoral. Prolegomena*¹ została opublikowana w tym samym roku, w którym ukazało się jego najważniejsze dzieło, czemu można przypisać fakt, że przez długi czas pozostawała ona w cieniu *Soziologie des Parteiwesens* i nie była kojarzona z Michelsem uchodzącym przede wszystkim za elitystę. Jej opublikowanie poprzedziła seria artykułów ogłoszonych wcześniej w czasopismach feministycznych w latach 1902–1905: *Die Frau, Dokumente der Frauen, Die Frauenbewegung, Die Gleichheit, Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen, Neues Frauenleben, Unionne feminine*.

W książce o etyce płci Michels zajął się problematyką płci kulturowej z perspektywy mikrosocjologicznej. Opisał obyczaje rodzinne i wyraził ubolewanie nad dyskryminacją kobiet we współczesnym mu społeczeństwie. Problem nierówności płci wynikał, zdaniem autora, z faktu, że w klasie średniej dominowała osobliwa koncepcja redukująca rolę kobiety do gospodyni domowej i matki. „Mężczyźni odnoszą się do kultury feministycznej z dezaprobatą, ponieważ preferują kobietę, która jest dobrą gospożą, pozostając intelektualnie gąską, hołdują kobiecości, przypisując jej jedynie domatorskie cnoty” (Michels 1914, s. 266). Całość ma charakter nawoływania może nie do rewolucji, lecz do reformy seksualnej.

Michels z emfazą podkreślał niemalże niewolniczy charakter dominacji, której uległa w jego czasach kobiecość podporządkowana męskości. Dostrzegając znaczenie problemu dyskryminacji kobiet, a zarazem jego bagatelizowanie przez ówczesną opinię publiczną, twierdził, że nie należy kwestii kobiecej trak-

¹ Na język polski można ten tytuł przetłumaczyć jako: *Granice moralności płci. Rozważania wstępne*.

tować jak mrzonki przykuwającej uwagę kilku nie zrównoważonych kobiet, ale uznać ją za poważny problem wymagający rozwiązania poprzez zainicjowanie dialogowej współpracy między płciami.

Zainteresowanie Michelsa erotyką, feminizmem i moralnością płci można określić jako krytyczną socjologię seksualności (Genett 2008). Z tego względu wartościowy charakter jego książki dostrzegą współcześnie badaczki i badacze problematyki feministycznej, o ile nie zrazi ich fakt, że autor zalecał kobietom więcej kokieteryjności, a mężczyznom donżuanizm, służące poprawieniu oziębłej atmosfery panującej w relacjach małżeńskich w Niemczech. Należy jednak pamiętać, że książka, w której zostały poruszone kwestie swoistej „dulszczyzny” otaczającej życie seksualne burżuazji, pojawiła się w czasach określonych wiele lat później jako „jedna wielka anarchia seksualna” (Showalter 1990). I że znalazły się w niej ponadto odniesienia do wielu problemów, które również współcześnie nabierają znaczenia w debacie publicznej. Autor wspominał o planowaniu rodziny, wprowadzeniu jednolitej edukacji seksualnej dla chłopców i dziewczynek. Wyrażał jednak wątpliwości czy nauczyciele albo lekarze są odpowiednio przygotowani do roli edukatorów seksualnych.

Interesujące są konstatacje na temat krytyki „podwójnej moralności” panującej w społeczeństwie burżuazyjnym. Odwołując się do instynktów kierujących męską psychiką oraz burżuazyjnej tradycji poparcia dla męskiej poligamii Michels oceniał, że mężczyzna jest jak myśliwy, a tym, co kocha, „nie jest kobieta, lecz kobiety, które można by rzec, reprezentują dla niego samice jego gatunku” (Michels 1914, s. 38–39). Zdaniem Michelsa ruchy feministyczne albo postulowały wyzwolenie seksualne kobiet i zrównanie praw obu płci, albo wymagały od mężczyzn „solidarnego” zachowania czystości przedmałżeńskiej. Michels uważał czystość przedmałżeńską za rozwiązanie idealne, wątpił jednak w to, czy będzie ono praktykowane przez mężczyzn. Spostrzeżenia dotyczące łamanie praw zamężnych kobiet przez mężów są bardzo śmiałe. Według Michelsa (1914, s. 38–39) podstawową nieprawidłowością małżeństwa był fakt, że nakłada ono na żonę prawny i moralny obowiązek oddawania się mężowi, kiedy tylko przyjdzie mu na to ochota. Jako krytyk społeczeństwa burżuazyjnego twierdził, że instytucja małżeństwa w skrajnych sytuacjach jest usankcjonowaną „przykrywką” dla aktów gwałtu dokonywanych na żonach, i że w przypadku nieszczęśliwych par małżeńskich, zwłaszcza gdy mężczyzna jest szorstki i brutalny oraz nie stroni od alkoholu, małżeństwo jest gorszą formą reprodukcji uległości kobiet wobec mężczyzn aniżeli prostytutka.

Podjął również kwestię powiązań między prostytutką a przynależnością klasową kobiet zaliczanych do kategorii pracującej biedoty. Robotnice były dyskryminowane podwójnie — raz jako kobiety, a innym razem jako pracownice. Mężczyźni z klasy robotniczej potrzebowali bowiem żon, które zaspokajały ich potrzeby seksualne i wypełniały obowiązki domowe, za które ci nie byli w stanie płacić (wynajętej „gospośi”). Tymczasem mężczyźni z klas wyższych, których stać było na opłacenie gospośi i usług prostytutek, unikali małżeń-

stwa oraz jego konsekwencji w postaci utraty wolności. Na skutek tego, zauważył Michels, zjawisko staropanieństwa występowało niemalże wyłącznie w różnych warstwach burżuazji, podczas gdy ogromna liczba niezamężnych robotnic przed trzydziestką czerpała dodatkowe dochody trudniąc się prostytutką. Zjawisko prostytucji miało przede wszystkim podłoże ekonomiczne, a remedium byłaby całkowita ekonomiczna i kulturowa równość wszystkich członków wspólnoty bez względu na płeć.

Michels analizował także mechanizmy władzy i natężenie konfliktów ujawniających się w małżeństwach. Podobnie jak Clara Zetkin popierał podział praw i obowiązków domowych — w tym wychowania dzieci, co uczyniłoby lepszym życie obu płci. Bardziej egalitarny podział pracy, twierdził, służyłby nie tylko podniesieniu wartości przypisywanej pracy domowej kobiet, ale także poszerzeniu i zróżnicowaniu mentalnych horyzontów mężów.

Warto zauważyć, że tzw. apologia feminizmu Michelsa w pewnym sensie stanowi projekcję jego narastającej awersji do cesarskich Niemiec. W całej książce porzucane są odniesienia do włoskiej i francuskiej kultury, które kontrastują z dekadencją niemieckiego społeczeństwa burżuazyjnego. Z wywodu przebija fascynacja międzynarodową kulturą proletariacką, której wyidealizowany obraz miłości czystej, a jednocześnie wyzwolonej, zestawiony jest z pruderią niemieckiej burżuazji.

Problematykę moralności pożycia seksualnego Michels omówił w kontekstach: życia prywatnego, debaty publicznej oraz refleksji literacko-teoretycznej. Analiza prostytucji i relacji między płciami ujawnia szczególne uwrażliwienie autora na przyczyny zróżnicowania etnicznego i kulturowego. Kosmopolityzm umożliwił niemiecko-włoskiemu socjologowi „dostrojenie się” do angielskiej pruderii, francuskiej kokieterii i wyrafinowania oraz otwartości włoskich kobiet wobec erotyki, której przeciwieństwem była, jego zdaniem, oziębłość niemieckich kobiet (Kandal 2002, s. XXVIII).

W swoim czasie książka o etyce płci cieszyła się znacznym powodzeniem — w Niemczech doczekała się dwóch wydań, a w 1912 roku ukazało się jej włoskie tłumaczenie zatytułowane *I limiti della morale sessuale. Prologomena: Indagini e pensieri*. Została przetłumaczona również na język hiszpański. Angielskojęzyczne wydanie, zatytułowane *Sexual Ethics: A Study of Borderland Question*, pojawiło się w 1914 roku i w „purytańskiej Anglii” (Thomson 1914; Haynes 1915) spotkało się z dość chłodnym przyjęciem. Być może przyczyną było zdecydowanie erotyczne nachylenie tej publikacji. Autor interesował się między innymi kokieterią jako swoistą „strategią interakcyjną” (oczywiście, nie używa takiego terminu) pozwalającą kobietom zdobyć przewagę w relacjach z mężczyznami.

Podsumowując można powiedzieć, że poglądy Michelsa na upolitycznienie kwestii „kobiet zajmujących się domem” stawiają go w awangardzie ówczesnego feminizmu. Ze współczesnej perspektywy fragmenty jego pracy można uznać za przykład wczesnych studiów genderowych, jednak ambiwalencja autora może dostarczać argumentów obu stronom toczącego się sporu doktrynal-

nego między zwolennikami i przeciwnikami tzw. ideologii *gender*. Książka Michelsa, chociaż została napisana ponad sto lat temu, tchnie świeżością i stanowi wczesną zapowiedź współczesnych konfliktów, które narastają wokół komercjalizacji seksu upowszechnienia pornografii czy edukacji seksualnej w szkołach. Z tego względu w przedmiotowej literaturze stanowisko Michelsa wobec kwestii płci określane jest jako apoteoza feminizmu (Genett 2008). Dodajmy, że w 2002 roku ukazało się wznowienie anglojęzycznego wydania *Sexual Ethics*.

Z warsztatowego punktu widzenia należy zauważyć, że Michels uprawiał swego rodzaju porównawczą etnografię płci kulturowej, będącą formą reportażu z krajów, które odwiedzał podczas licznych podróży. Co ciekawe, zaczerpnięty z antropologii „gęsty opis”, tak modny obecnie w publikacjach z zakresu socjologii jakościowej, w pracach tego badacza występuje w towarzystwie charakterystycznego dlań moralizatorstwa.

PATRIOTYZM LOKALNY A OBYWATELSTWO

Zestawiając w formie książek swoje eseje, pochodzące z różnych okresów aktywności publicystycznej, uczony kompilował je często bez próby nadania im merytorycznie uporządkowanej struktury. Na przykład publikacje o patriotyzmie obejmują jego refleksje jako: kosmopolitycznego socjalisty, emigranta, włoskiego nacjonalisty, który w gruncie rzeczy pozostał patriotą lokalnym przywiązany do rodzinnej Kolonii. Opis napięć między doświadczeniami jednostkowymi a przymusami wynikającymi z patriotyzmu obywatelskiego, cenny skądinąd u literata (czy kulturoznawcy), jest trudny do uchwycenia, jak to określił Tadeusz Szczurkiewicz (1997), u kogoś, kto teatralnie zarzucił na siebie tożsamość socjologa.

Michels z sukcesem dokonał krytyki tradycyjnie pojmowanego patriotyzmu jako sentymentu wobec państwa. Zgodnie z jego ujęciem — to położenie klasowe, a nie międzynarodowe granice, wyznaczało rzeczywiste linie podziałów we współczesnym mu świecie. Rekomendując artykuł Michelsa *Patriotismus und Ethik: Eine kritische Skizze* Robert C. Brooks (1906) podkreślił: „Wielu czytelnikom, zwłaszcza po tej stronie Atlantyku, będzie trudno zgodzić się z jego wnioskami, iż podstawowe znaczenie dla uformowania państwa narodowego miały przemoc, wojna i dynastyczne małżeństwa. Mimo to wiele z krytycyzmu Michelsa wobec potocznego sentymentalizmu patriotycznego, z pewnymi zmianami i powołaniami na nowsze źródła, może znaleźć zrozumienie zarówno w warunkach amerykańskich, jak i niemieckich”.

Późniejsze teksty dotyczące patriotyzmu pisał już z perspektywy cudzoziemca przebywającego we Włoszech w czasie wojny. Analizował patriotyzm jako italoofil (niemalże adoptowany nacjonalista), zmuszony dokonać bolesnej konwersji narodowościowej. Dlatego jego rozważania nabierają charakteru jeszcze bardziej introspektywnego i stanowią swoistą psychoanalizę własnej sytuacji przeprowadzoną dzięki refleksji filozoficzno-historycznej i pisarstwu.

Oprócz wątków historycznych większość refleksji autora, napisanych wielomównym językiem, łatwiej jest zrozumieć sięgając do jego biografii.

Michels (1949, s. 156) napisał: „Ojczyzna jest krajem czyjegoś ojca, czyichś przodków, ale również czyjejś matki o ile urodzenie dziecka nie zostało poprzędzone zmianą przez nią narodowości”. Językoznawcze analizy różnic znaczeniowych przysługujących pojęciu ojczyzny w Niemczech i we Włoszech prowadzą go do wniosku: „Z tego względu patriotyzm, miłość do ojczyzny, jest przywiązaniem do kraju i do najbliższych. [...] Umiłowanie stron rodzinnych, *Heimatliebe*, spontanicznie wyrasta z osobistej, namacalnej, bliskości doświadczeń życiowych w kontakcie z przypadkowymi obiektami (dom rodzinny, góry, doliny, drzewa, pies, echo), od których odseparowanie powoduje nostalgię. Wrażliwość młodzieńcza jest prawdziwym źródłem kształtu przywiązania do stron rodzinnych”.

Zapewne za sprawą autopsji Michels doszedł do przekonania, że patriotyzm narodowy i przywiązanie do stron rodzinnych powodują konflikt tożsamości. Patriotyzm stawia bowiem wymagania, które mogą być wrogię wobec naturalnego przywiązania do stron rodzinnych: „Jest to jak antagonizm między dwoma powiązаныmi ze sobą punktami widzenia, które obserwowane, różnią się ilościowo i jakościowo. Jest to zarazem konflikt między naturą a polityką, między różnorodnością a uniformizacją woli. Patriotyzm jest integracją, a nie rozpadem organizacji regionalnej i wręcz powinien dostarczać nowych oryginalnych elementów wzmacniających różnorodność i integrację” (Michels 1949, s. 156).

Michels był świadkiem wewnętrznej konsolidacji państw, które wyłoniły się na mapie Europy po Kongresie Wiedeńskim, ale jego zdanie mogłoby posłużyć za pierwowzór dewizy Unii Europejskiej — *In Varietate concordia* — zjednoczeni w różnorodności. Ideę obywatelstwa zróżnicowanych wewnętrznie państw (płaszczyzna etniczna, kulturowa oraz religijna) Michels uznał za wrogą dla większości ludzi. Jego zdaniem ten czynnik powodował, że państwo, zainteresowane kohezją swoich części, niweluje ekstremalne różnice. „Dlatego we wszystkich tych państwach odnajdujemy świadomy i nieświadomy sprzeciw, wręcz brak poszanowania wobec zagranicznych elementów, a nawet rodzimych różnic”. Za przyczynę takiego stanu rzeczy uważał „ponurość współczesnego życia, wywoływaną przez nowoczesny przemysł i technologie, które wzmacniają tendencję zwróconą przeciwko «lokalnemu patriotyzmowi». Z tego względu — jak twierdził — współczesne silne państwa bazują na osłabianiu i zanikaniu patriotyzmu lokalnego” (Michels 1949, s. 157).

Czynnikami konstytutywnymi dla koncepcji ojczyzny były według Michelsa: (1) wspólna rasa, (2) wspólny język, (3) wspólna kultura, (4) wspólnota wyznaniowa, (5) wspólnota przeznaczenia i losu oraz (6) wspólnota państwowa.

Jednak dla świadomości społecznej kluczowe znaczenie ma przyczynowy związek zachodzący między organizacją państwa obywatelskiego a ideą ojczyzny. Czynniki narodowemu zostały podporządkowane wszystkie koncepcje

ojczyzny: wspólnota woli wypiera wolę ojczyzny². Narzucona wspólnota, podlegając prawom masowej sugestii, w konsekwencji zmienia manifestacje emocjonalne, staje się czynnikiem decydującym.

Oczywiście całość tego wywodu jest pretekstem do osobistych refleksji autora. Według niego wspólnota mogłaby stać się podstawą międzynarodowego prawa, gdyby członkostwo jakiejś grupy (rasowej, językowej, kulturowej, wyznaniowej) w państwie było ustalane na podstawie plebiscytu. Zasada obywatelstwa powoduje, że wspólnota woli wywołuje indywidualne zmiany: takie jak ekspatriacja, oskarżenie o obce obywatelstwo oraz konieczność wyboru: jednej albo drugiej narodowości.

Za ważne należy uznać spostrzeżenia dotyczące udziału kwestii obywatelskiej w polityce oraz zwrócenie uwagi na problem identyfikacji i tożsamości narodowej w państwach narodowych. W życiu politycznym narodów temat ojczyzny stał się, zdaniem Michelsa, domeną partii politycznych. Osobliwa idea polityczna powiązana z działalnością partyjną powodowała, że jej stronnicy rezygnowali z poświęcenia się realizacji wszystkich pozostałych ideałów politycznych i społecznych, poddając się czystej władzy sentymentów patriotycznych. Jest to znaczący wątek w twórczości Michelsa, gdyż trzeba pamiętać, że w okresie rozwoju klasowych partii robotniczych partie burżuazyjne osią swojej propagandy uczyniły programy i hasła ogólnonarodowe. Marksistowskiemu hasłu „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się” partie te przeciwstawiły hasło: „Francuzi (lub Włosi, Niemcy itd.) wszystkich klas łączcie się” (Duverger 1954).

Michels przypomniał, że w XVIII wieku jedynie demokraci uznawali siebie za patriotów i tak się określali, następnie przejęli to od nich republikanie. W XIX wieku partie rządzące i systemy polityczne próbowały zmonopolizować patriotyzm. W bismarckowskich pruskich Niemczech jedynie prawicowe partie wspierały państwo, a dla Wilhelma II wszystkie zrzędy były „bandą bez ojczyzny”. W carskiej Rosji jedynie konserwatyści i ortodoksi byli „prawdziwym narodem rosyjskim”. Dla faszystów wszyscy oponenti ich partii byli *anty-italiani*.

Lojalność wobec ojczyzny może wchodzić w konflikt z lojalnością wobec klasy, co — zdaniem myśliciela — następuje wtedy, gdy więzi horyzontalne, które wiążą klasy społeczne ponad narodami, stają się silniejsze niż więzi wertykalne, łączące klasy z narodem niezależnie do różnic ekonomicznych. Dlatego opozycja wobec narodu prowadziła rzeczników walki klas do tak radykalnej propozycji jak ta, którą Marks i Engels wysunęli w manifestie komunistycznym: „Proletariusze świata łączcie się, nie macie nic do stracenia oprócz swych kajdan!”. W późniejszym okresie Michels (1949, s. 157) wyjaśniał: „Życie zazwyczaj przynosi jednak pokojowe rozwiązania konfliktów, ponieważ w czasie międzynarodowych zawirowań partie socjalistyczne występujące z pozycji kon-

² Co można rozumieć w kategoriach Tönniesowskich — jako zastąpienie woli wspólnotowej wolą stowarzyszeniową.

fliktu klasowego zmieniły się w partię socjalpatriotyczne”. Pod szyldem „patriotyzm” znajdują się dalsze materiały autobiograficzne służące mu jako prolegomena socjologii uchodźstwa oraz psychologii emigracji.

Kończąc referowanie patriotycznych rozterek Michelsa warto przywołać słowa niemieckiego historyka, który w latach siedemdziesiątych XX wieku dokonał wnikliwego przeglądu spuścizny tego badacza. Zwrócił uwagę, że w pismach Michelsa z ostatnich dwudziestu lat stale powracał pesymistyczny wątek i w miarę jak nasilał się jego krytycyzm, coraz bardziej zatracił on zdolność analitycznego myślenia. Widać to zwłaszcza w książce *Der Patriotismus*, której niemalże nie da się czytać z powodu nagromadzenia sloganów nacjonalistycznych (Winkler 1972).

Mimo to Alfred de Grazia (1949) uznał wykład Michelsa o patriotyzmie za najbardziej klarowną i przenikliwą analizę tego zjawiska, jaką można znaleźć w literaturze przedmiotu, a w 2013 roku w Niemczech wznowiono tę książkę, polecając ją jako wczesne mikrosocjologiczne studium patriotyzmu. W posłowie przypomniano, że autor jeszcze w 1912 roku, popularyzując swoje dzieło, twierdził: „Jestem chyba pierwszym, który podjął próbę wyjaśnienia patriotyzmu, psychologicznie i systematycznie demontując jego historycznie zmienne korzenie” (Michels 2013, s. 201). Można przyjąć, biorąc pod uwagę kontrowersje, że Michels dokonał po prostu prekursorskiej dekonstrukcji pojęcia patriotyzmu. Należy przypuszczać, że z czasem uczony ten stanie się wzorem dla nowych pokoleń badaczy już nie narodowych, ale europejskich, którzy docenią jego melancholijną refleksję nad patriotyzmem obywatelskim walczącym z regionalnym sentymentalizmem.

SOCJOLOGIA OGÓLNA

Książka *Corso di sociologia politica* traktowana jest jako uzupełnienie *Zur Soziologie des Parteiwesens*. Ma ona charakter skryptu naukowego wykładów z socjologii polityki prowadzonych przez Michelsa na Uniwersytecie Rzymskim w 1926 roku. Została przetłumaczona na język angielski i wydano ją w 1949 roku w Stanach Zjednoczonych pod tytułem *First Lectures in Political Sociology* (drugie wydanie w 1965 roku). Treści w niej zawarte pokrywają się z wykładami, które Michels prowadził na Williams College w Massachusetts oraz na uniwersytecie w Chicago w 1927 roku. W odróżnieniu od empirycznego charakteru *Political Parties* książka poświęcona socjologii polityki ma profil bardziej teoretyczny, choć znalazły się w niej również wątki analityczne — chociażby rozdział poświęcony elicie i przemianom w klasach rządzących.

Wbrew tytułowi publikacja ta zawiera omówienie szerszego spektrum zjawisk społecznych niż tylko te związane z polityką. Wykłady zawarte w *First Lectures* rozpoczynają się od przedstawienia zasad determinizmu ekonomicznego i wielce kontrowersyjnej ówczesnie koncepcji *homo oeconomicus*. W rozdziale poświęconym elicie Michels poruszył kwestie społecznej roli elity ekonomicznej

— przedsiębiorców. Zawarł w nim też analizę stylu życia i przemian zachodzących w arystokracji. Wykorzystując dane statystyczne zilustrował proces ko-optacji (autorska wersja teorii cyrkulacji elit Parety), w którym nawet podczas krwawych rewolucji nowa grupa rządząca asymiluje się z elementami *ancien regime*'u. Warto podkreślić, że analizy mobilności społecznej przez autora wstępu zostały określone jako „coś nadzwyczajnego”, ponieważ żaden z socjologów nie eksplorował tego obszaru przed Michelsem (de Grazia 1949).

W anglojęzycznym wydaniu książki zamieszczono artykuł zatytułowany *Democratic and Aristocratic Tendencies in Modern Politics*. Pierwotnie został on opublikowany kilka dni po śmierci autora w 1936 roku w efemerycznym czasopiśmie „Archives de Sociologie”. Michels rozwinął w nim swoją metodę i zastosował własną wersję teorii krążenia elit do analizy przemian społecznych w Europie Zachodniej po pierwszej wojnie światowej. Podjął w tym wykładzie problematykę wzrostu znaczenia klasy przemysłowców kapitalistycznych (między innymi Simensa oraz Thyssena).

Za istotny wkład Michelsa w rozwój teorii elit należy uznać określenie klasy rządzącej jako niejednorodnej warstwy społecznej będącej odzwierciedleniem trzech sił odpowiadających głównym sferom życia społecznego: politycznej, gospodarczej oraz kulturalnej (intelektualnej). „W krajach demokratycznych nie ma jednej wyodrębnionej elity politycznej. W istocie w demokracji można dostrzec obecność różnych elit, które poprzez partie polityczne, wszystkie zarządzane przez wyspecjalizowany personel, walczą o władzę” (Michels 1949, s. 119). Dopiero te trzy grupy: elita polityczna — dysponująca wolą działania, elita gospodarcza posiadająca zasoby finansowe, oraz elita intelektualna — operująca słowami, symbolami i wiedzą, wspólnie dokonują „wyboru” klasy rządzącej. Zgodnie z intencją Michelsa tworzą one koncentryczne kręgi, które nie zachodzą na siebie całkowicie, lecz w niektórych miejscach się przecinają.

Michels był jednym z pierwszych, którzy wykorzystali koncepcję charyzmatycznego i osobistego przywództwa do analizy zjawiska dyktatury w Europie. Można powiedzieć, że jego rozważania na temat *duce* i „zasady wodzostwa” (*Führerprinzip*) mają bardziej charakter ideologiczny aniżeli naukowy. Wyraziście zarysowane przymioty Mussoliniego czynią zeń wcielenie charyzmy: stosowanie „demokratycznego” odwołania do mas, mesjańskie cechy wodza, psychologiczna więź z masami, twarde rządzenie państwem. Michels ujawniał również megalomańskie skłonności Mussoliniego oraz nieugięty charakter i wiarę w zwycięstwo nawet w obliczu klęski.

Przedostatni, siódmy rozdział kompendium poświęcony jest socjologicznym aspektom funkcjonowania partii politycznych. Można go potraktować jako nawiązanie i podsumowanie głównych tez zawartych w jego flagowym dziele poświęconym socjaldemokracji. W rozdziale tym autor rozwinął definicję elity partyjnej i zwrócił uwagę na tak zwany „efekt akordeonu” — zmian w składzie członkowskim. W książce *First Lectures* w różnych miejscach znajdują się nawiązania do socjologicznej analizy charakteru partii politycznych. Obok defi-

nacji partii politycznej (w kategoriach weberowskich) w tekście pojawia się interesująca typologia partii, która obejmuje trzy typy idealne: partie patronatu, partie interesu oraz partie doktryny. Znaleźć też można jeszcze dwie inne kategorie (lub podtypy), mianowicie partie wyznaniowe (*confessional parties*) i partie narodowe.

Ostatni, ósmy rozdział książki stanowi artykuł poświęcony patriotyzmowi. Jego oryginał w języku niemieckim ukazał się w 1931 roku w wydawnictwie zbiorowym zatytułowanym *Handwörterbuch der Soziologie*, pod redakcją Alfreda Vierkandta.

Dokonując oceny wykładów zawartych w *Corso di sociologica politica* Alfred de Grazia (1949, s. 6) we wprowadzeniu pochwalił Michelsa za zwięzłe i wnikliwe potraktowanie podstawowych problemów socjologii polityki: „Przed oczami czytelnika defilują rzeczywiście wybitni myśliciele europejscy końca wieku [XIX przyp. R.M.]: Saint-Simon, Karol Marks, Gabriel Tarde, Gaetano Mosca, Vilfredo Pareto, Max Weber, Werner Sombart, Georges Sorel i wielu innych krytycznych myślicieli oraz uczonych. Michels prezentuje ich poglądy ze znanstwem i zrozumieniem”.

Bardziej krytycznie odniósł się do tej książki Timu Genett (2008), wedle którego z politycznie zrozumiałych względów powierzchowna analiza panowania Mussoliniego, zawierająca odwołania do Weberowskiego pojęcia charyzmy, służyła jedynie legitymizacyjnym celom, bez uwzględnienia rzeczywistego potencjału zawartego w socjologicznym pojęciu charyzmy. Analiza faszyzmu zaś jest zupełnie oderwana od krytycznej analizy władzy wypracowanej w *Zur Soziologie des Parteiwesens*.

Sądę, że pierwsza opinia jest mocno przerysowana. Niestety trzeba przyznać rację, że zbiór *First Lectures* pozostawia poczucie niedosytu. Należy jednak przyznać, że analizy ruchliwości społecznej w klasach rządzących stanowią interesujący i prekursorski przykład zrównoważenia praktycznego i teoretycznego zastosowania teorii cyrkulacji elit Parety. Doskonale wpisują się one w opis przemian ruchu robotniczego przedstawiony przez Michelsa w jego głównym dziele. Prócz tego Michels w *First Lectures* przedstawił autorską wersję analizy zjawiska dyfuzji władzy politycznej między różnymi funkcjonującymi w ustroju demokratycznym elitami: polityczną, ekonomiczną i kulturową.

HISTORIA WŁOCH

W 1925 roku Michels opublikował dwie prace (w zasadzie można mówić o dwutomowym dziele) poświęcone socjalizmowi i faszyzmowi we Włoszech. *Sozialismus und Fascismus* (sic!) *in Italien* pomieścił serię historycznych i socjologicznych esejów Michelsa napisanych w latach 1910–1923. Nawiasem mówiąc niemiecki historyk Heinrich Winkler (1972), doceniając nieco drugoplanową rolę studiów z zakresu rozwoju politycznego Włoch, przypomniał, że Carlo Curcio, przyjaciel Roberta Michelsa z okresu pracy na uniwersytecie w Perugii,

określił swojego akademickiego kolegę *apostolo dell' Italianità*. Pierwszy członek nie wymaga komentarza, drugi zaś funkcjonował jako określenie zdeklarowanego italofila — stronnika ruchu zjednoczeniowego z okresu *risorgimento*.

W eseju poświęconym ewolucji faszyzmu Michels uznał, że cierpienia, jakie dotknęły naród włoski po formalnie wygranej wojnie, dały asumpt włoskim intelektualistom, którzy wypracowali jego doktrynę jako „odwróconej” postaci konfliktu klasowego. Według niego intelektualnymi fundatorami faszyzmu byli Carlo Pisane i Giuseppe Garibaldi, którzy dokonali kombinacji socjalizmu z nacjonalizmem. Uważał, że dla Włochów nacjonalizm był tym samym, czym konflikt klasowy dla proletariatu — bronią, która uciskanemu narodowi miała przynieść wyzwolenie. Jednocześnie przekonywał międzynarodową opinię publiczną, że Włosi to naród trzeźwo myślący, pracowity i w gruncie rzeczy pokojowo usposobiony. Imperializm włoski ujawnił się dopiero w obliczu „eksperymentu trypoliskiego” i przejęcia przez Włochów terytorium obecnej Libii. Według Michelsa reprezentował swoisty typ uwarunkowany przede wszystkim przyczynami natury demograficznej. Wynikał z zaniżonego poczucia własnej wartości cechującego naród, który nie miał się czego wstydić i powinien być dumny, że pod wieloma względami: kulturalnie, intelektualnie, militarnie i politycznie, jest lepszy niż reszta świata. Dla Włochów nadszedł zatem, jak twierdził autor, czas zerwania z rolą Kopciuszka i odzyskania należnej pozycji wśród innych narodów.

Wśród powojennych prac z zakresu historii społecznej Włoch należy również wymienić książkę z 1930 roku *Italien von Heute. Politische und Wirtschaftliche Kulturgeschichte von 1866 bis 1930*. Była ona niejako hołdem złożonym narodowi włoskiemu. Michels podjął w niej próbę wyjaśnienia okoliczności i przyczyn powstania faszyzmu, analizując historię kultury politycznej i gospodarczej Włoch.

Pierwsza część obejmuje okres zjednoczenia i odrodzenia Królestwa Włoch. Michels podkreślił, że lata 1860–1870 były wypełnione konfliktami ideologicznymi. W okresie *Risorgimento* trwały walki klasowe i niepodległościowe a na ich tle ścierały się przeciwstawne koncepcje — federalistyczna i zjednoczeniowa (radykałów powiązanych z ruchem Młode Włochy Mazziniego). Odrodzenie włoskiej świadomości poprzedzał okres obcych wpływów: kraj, który nie uzyskał jeszcze pełnej jedności, znajdujący się w 1866 roku pod wpływem Austrii, nie cieszył się wielką uwagą ze strony pruskiego sojusznika oraz francuskiego protektora. Jedynym prawdziwym sympatykiem Włoch była, zdaniem Michelsa, Anglia.

Jednak Włochy, o czym traktuje druga część książki, w latach 1879–1914 dokonały olbrzymich reform. W tej części autor wyszedł poza rozważania z zakresu historii politycznej i dyplomatycznej Włoch i skupił się z jednej strony na przemianach gospodarczych, a z drugiej na rozwoju prądów ideowych kształtujących życie polityczne kraju. Naród włoski, który jego zdaniem miał wybitnie „proletariacki” charakter, nie mogąc utrzymać się z bogactw naturalnych, samorzutnie wyrzekł się słodkiego nieróbstwa (*dolce far niente*) i świa-

domie nastawił się na wielki przemysł i ekspansję kolonialną, oparł na nich finanse publiczne. Socjalizm i nacjonalizm ścierały się nie tylko w parlamencie, ale również w samym narodzie włoskim w kwestiach dotyczących polityki zagranicznej. Dlatego Włochy, mimo przynależności od 1879 roku do Trójprzymierza (*Dreibunde* — z Niemcami i Austro-Węgrami), były zmuszone wywalczyć sobie większą swobodę działania (podbój Libii i Etiopii). Po pierwszej wojnie światowej Włochy, chociaż należały do państw zwycięskich, nie zdołały zaspokoić swoich apetytów terytorialnych. Ponadto stan państwa przedstawiał się fatalnie. Wysokie zadłużenie i dezorganizacja finansów, bezrobocie oraz narastające niepokoje społeczne powodowały niezadowolone poczucie krzywdy oraz propagandą komunistyczną, co umożliwiło Mussoliniemu przejęcie władzy.

Według Michelsa faszyzm był złożonym kulturowo zjawiskiem głęboko zakorzenionym we włoskim narodzie. Ideologicznie czerpał z różnych źródeł — częściowo nawiązywał do spuścizny Niccolò Machiavellego, a także włoskich pisarzy nacjonalistycznych oraz syndykalistycznych nurtów włoskiego socjalizmu. U początków faszyzmu Michels dostrzegł formatywną rolę poglądów Wilfreda Parety, u którego Mussolini studiował w Lozannie, czego — jego zdaniem — nie dostrzegali autorzy anglojęzyczni. Mussoliniemu autor poświęcił stosunkowo niewielkie fragmenty *Italien von Heute*. Jak się okazuje są to jedynie powtórzenia tez wykładu poświęconego chryzmem z 1926 roku. Fragment o partiach politycznych zainteresuje raczej włoskich historyków aniżeli socjologów.

Z książki Michelsa przebijają wyraźne sympatie profaszystowskie, jednak opracowanie określono mianem „pomnika naukowej cierpliwości wzbogaczonej faktem, że autor świadkuje wielu wydarzeniom, które opisuje” (Ellwood 1931, s. 1080). W podobnym tonie oceniał Michelsa Georges Bourgin (1932). Zauważył, że autor przebywając we Włoszech i pozostając w stałym kontakcie z różnymi kręgami europejskich intelektualistów, mógł zachować dystans do opisywanych wydarzeń i przedstawić je z odpowiednią dozą obiektywizmu, w czym pomogło mu zdanie się na niezawodność metod naukowych.

RUCHY SPOŁECZNE JAKO DOMENA MICHELSOWSKICH ANALIZ

Jeszcze w latach siedemdziesiątych XX wieku badacze twórczości Michelsa nie potrafili doszukać się w jego dorobku wyraźnej systematyczności. Heinrich A. Winkler (1972) stwierdził nawet, że jego dorobek nosi na sobie piętno przypadkowości i jest odwróceniem akademickiej zasady *multum, non multa*³.

Nowy rozdział recepcji Michelsa otworzyło dopiero wydanie w Niemczech w 2007 roku drugiego zbioru jego artykułów napisanych w latach 1901–1934,

³ Winkler użył gry słownej, określając dorobek Michelsa *multa, non multum* — wiele, ale powierzchownie.

który zatytułowano *Soziale Bewegungen zwischen Dynamik und Erstarrung*. Wprowadzenie do tej antologii pism poświęconych ruchom społecznym powierzone berlińskiemu politologowi Timmowi Genettowi — obecnie czołowemu znawcy problematyki Michelsowskiej. Rozpoczyna je słynna sentencja: „wiele razy cytowany i prawie wcale nieznany”. Genett doskonale wybrał właśnie to zdanie jako nawiązanie do publikacji, która miała zaprezentować Roberta Michelsa w zupełnie nowym świetle — nie jako teoretyka elit, ale pioniera badań and ruchami społecznymi. Wyjaśnił, że w całej myśli Michelsa bardzo istotną rolę odgrywał termin „kwestie społeczne” (*sozialen Fragen*), któremu w twórczości niemiecko-włoskiego socjologa przysługuje potrójne znaczenie. Wyjaśniając pozorną eklektyczność zainteresowań badawczych Michelsa, obejmujących problematykę robotniczą, feministyczną oraz narodowościową, Genett zauważył: „Jego trójwymiarowe pojęcie «kwestii społecznej» obejmowało w równej mierze walkę o ekonomiczną, seksualną i narodowościową emancypację — trzy istotne i zasadniczo równoważne wyzwania współczesności” (Genett 2007, s. 9). Innymi słowy, każdy z wymiarów tego terminu wiązał się u Michelsa z dominacją jednostek lub ugrupowań nad innymi ludźmi w trzech wymiarach: gospodarczym, relacji między płciami oraz etnicznym.

Punktem ciężkości analiz Michelsa nie była jednak dynamika powstawania ruchów społecznych, przeciwnie — interesowały go mechanizmy ich „degeneracji” i skostnienia, które prowadziły do zmian strukturalnych — sprzecznych z pierwotnie przyjętymi deklaracjami programowymi. Studia Michelsa z zakresu ruchów społecznych pozwalają dostrzec, że autor *Soziologie des Parteiwesens* konsekwentnie powracał na obszar socjologii organizacji. Uczony niejako różnymi drogami ujawniał, że organizacja ze swoimi autorytarnymi i konserwatywnymi tendencjami strukturalnymi to przesądzony los każdego ruchu społecznego. Degeneracja ruchu społecznego polega na tym, że w miarę wzrostu liczby członków (co jest niewątpliwym sukcesem) stopniowo musi on „zewrzeć szeregi”, organizując się (tworząc struktury i podstruktury), co pogrąża go „w błędnym kole przemieszczenia celów organizacyjnych”. Innymi słowy, organizacja ze środka działania zamienia się w cel sam w sobie — staje się własnym fetyszem.

Genett zwrócił uwagę, że również *Soziologie des Parteiwesens* można odczytać jako studium degeneracji ruchu robotniczego, co w kategoriach Michelsowskich oznaczało przejście od społeczeństwa obywatelskiego do społeczeństwa politycznego. O ile ruchy społeczne stanowiły dlań przestrzeń solidarności i kolektywnej samopomocy, o tyle instytucje polityczne były przestrzenią, której domeną są stosunki panowania czy dominacji — władzy i autorytetu. Oryginalność teorii elit Michelsa polega właśnie na tym, że ujawnia ona mechanizmy owego przejścia (tendencje oligarchiczne) od stowarzyszeniowej i solidarnościowej formy ruchów społecznych do poziomu masowej autorytarnej, biurokratyzowanej organizacji politycznej.

PODSUMOWANIE

Przeгляд twórczości niemiecko-włoskiego badacza nie pozostawia wątpliwości, że ma ona zdecydowanie mozaikowy charakter. Jest to najpoważniejsza przeszkoda w analizie myśli Michelsa. Nie ma znaczenia różnorodność jego zainteresowań, lecz rozlewny styl pisarski tego uczonego. Rozmiary niektórych książek (dwutomowe *Sozialismus und Fascismus in Italien* czy blisko czterystustronicowe *Italien von Heute*) są wynikiem niezwyklej erudycji Michelsa. Ponadto badacz wielokrotnie powracał do tych samych kwestii w różnych okresach twórczości, dokonując dekonstrukcji znaczeniowych. Powodowało to spory interpretacyjne, podobnie jak różnojęzyczne wydania jego flagowego dzieła (Tuccari 2012). Trzeba przy tym przyznać, że całokształt dorobku Michelsa niewątpliwie stanowi przebogate źródło informacji o charakterze historycznym, z pewnością wymagające oddzielnego potraktowania. Jednak na tym polu trudno będzie prześcignąć badaczy włoskich czy niemieckich, nie tyle rywalizujących, ile wspólnie pracujących nad redefinicją roli, którą odegrał Michels w europejskiej humanistyce.

Michels nie silił się, co zresztą sam wielokrotnie podkreślał, na samodzielne wypracowanie ramy teoretycznej służącej systematyzacji drobniawo gromadzonych materiałów. W znacznej mierze polegał na zapożyczeniach teoretycznych z drugiej ręki, które ilustrował skrupulatnie zbieranymi materiałami ilościowymi, zawartymi na przykład w statystykach społecznych (Michels 1928), i jakościowymi pochodzącymi przeważnie z czasopism i prasy codziennej. W jego pracach można trafić również na analizy konwersacji prowadzone na podstawie transkrypcji rozmów (Michels 2002).

Wyjaśnienie „nietypowego” warsztatu badawczego Michelsa może być następujące. Ulegając zapewne ówczesnej modzie na fenomenologię Edmunda Husserla, nie stronił od danych spostrzeżeńowych, a w interpretacji materiału odwoływał się do przeżyć osobistych, czego znamienitym przykładem jest monografia poświęcona patriotyzmowi. Z uwagi na jakościowy charakter psychologicznie nastawionej analizy emocji (wstyd, kokieteria, szczęście) wiele prac Michelsa ma wprawdzie ograniczone zastosowanie przy rekonstrukcji jego stanowiska jako elitysty czy socjologa polityki, ale z uwagi na charakter warsztatu badawczego — dość niekonwencjonalne „mikrosocjologiczne” obserwacje uczestniczące, dokonywane niemalże na bieżąco w różnych sferach życia społecznego — można przypuszczać, że z czasem stanie się on „odkurzonym klasykiem” dla jakościowo zorientowanych badaczy codzienności, kierujących się na przykład emocjonalizmem w interpretacji danych pochodzących z własnego doświadczenia.

Poważnym argumentem przemawiającym za studiowaniem głównego dzieła Michelsa są również walory warsztatowe. Zastosowana przezeń metoda badawcza była zdecydowanie bardziej naukowa (czy raczej empiryczna) niż wszystkich klasycznych elitystów (Perry 2005). Z metodologicznego punktu

widzenia jest to studium socjograficzne „folkloru organizacyjnego” niemieckiej socjaldemokracji. Współcześnie można je uznać za przykład pionierskich badań z zakresu kultury organizacyjnej partii politycznych — tak zwanej etnografii organizacyjnej czy etnografii instytucjonalnej. Jest to rodzaj badań prowadzonych *ad hoc* metodą obserwacji uczestniczącej. W przypadku Michelsa obserwacja ta miała charakter niemalże permanentny — trwała nieprzerwanie przez blisko siedem lat, a rolę notatek terenowych z tego okresu można przypisać artykułom publikowanym przez autora w prasie socjalistycznej i syndykalistycznej przed ukazaniem się *Zur Soziologie des Parteiwesens*. Z uwagi na popularność, jaką zdobyły obecnie w naukach społecznych badania jakościowe, odwołanie do walorów warsztatowych tej pracy może stanowić interesujący zabieg poznawczy. Dorobek etnografów organizacji (Konecki 1992; Kostera 2003) pozwala powiedzieć, że badania Roberta Michelsa mają charakter niemalże mitu założycielskiego dla tego paradygmatu badań społecznych. Współcześnie pod pewnymi względami (różnorodność wykorzystanych materiałów: obserwacja, dyskusje, dokumenty, dane statystyczne) można je porównać również do badań ewaluacyjnych (Olejniczak 2008) mających na celu „optymalizację” klimatu organizacyjnego partii socjaldemokratycznej. Oczywiście projekt Michelsa miał dużo większy rozmach — można go porównać raczej do badania współczesnej korporacji działającej na wielu rynkach narodowych niż konkretnej firmy czy jej oddziału. W świetle przywołanej przez autora literatury jego studium jest przykładem socjologii wielowymiarowej i wpisuje się w historię rozwoju parlamentaryzmu jako demokratycznej kontroli nad masami.

W obliczu różnorodności tematyki i specyfiki warsztatu przedstawiona systematyzacja zainteresowań Michelsa z pewnością nie oddaje w pełni charakteru dorobku tego uczonego. Jednak zarysowanie wielostronności zainteresowań tego niemiecko-włoskiego socjologa może przyczynić się, chociażby częściowo, do zrewidowania stereotypów krążących na jego temat i pozwoli na podjęcie szerszej dyskusji o roli, którą odegrał w rozwoju socjologii akademickiej.

BIBLIOGRAFIA

- Bluhm Harald, Krause Skadi, 2012, *Einleitung*, w: Harald Bluhm, Skadi Krause (red.), *Robert Michels' Soziologie des Parteiwesens. Oligarchien und Eliten — die Kehrseiten moderner Demokratie*, Springer, Wiesbaden.
- Brooks Robert C., 1906, *Review R. Michels, Patriotismus und Ethik: Eine kritische Skizze*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”, t. 28, s. 156.
- Bourgin Georges, 1932, *Italien von heute. Politische und wirtschaftliche Kulturgeschichte von 1860 bis 1930 von Robert Michels*. Rezension, „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft”, t. 92, nr 2, s. 300–302.
- Camavitto Dino, 1936, *Roberto Michels — In Memoriam*, „American Sociological Review”, t. 1, s. 797–799.
- Duverger Maurice, 1954, *Partis politiques*, A. Colin, Paris.
- Eberle Friedrich, 1987, *Mosca, Pareto, Michels und Schumpeter*, w: Ingrid Fetscher, Herfried Münkler (red.), *Pipers Handbuch der Politischen Ideen*, t. 5, Piper, München–Zürich.

- Ellwood Charles A., 1931, *Italien von heute. Politische und wirtschaftliche Kulturgeschichte von 1860 bis 1930* by Robert Michels. Review, „American Journal of Sociology”, t. 36, nr 6, s. 1080.
- Etzioni Amitai, 1964, *Modern Organizations*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Genett Timm, 2007, *Einleitung. Robert Michels — Pionier der sozialen Bewegungsforschung*, w: Robert Michels, *Soziale Bewegungen zwischen Dynamik und Erstarrung. Essays zur Arbeiter-, Frauen- und nationalen Bewegung*, Akademie Verlag, Berlin.
- Genett Timm, 2008, *Der Fremde im Kriege. Zur politischen Theorie und Biographie von Robert Michels 1876–1936*, Akademie Verlag, Berlin.
- Grazia Alfred de, 1949, *Introduction*, w: Robert Michels, *First lectures in political sociology*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Haynes Edmund S. P., 1915, *Sexual Ethics* by Robert Michels. Review, „The International Journal of Ethics”, t. 25, nr 3, s. 417–419.
- Kandal Terry R., 2002, *From Egalitarian Sexual Ethics to Gender Politics: An Evaluation of Michels' Contribution*, w: Robert Michels, *Sexual Ethics: A Study of Borderland Question*, Transaction Publishers, New Brunswick–New Jersey.
- Käsler Dirk, 1984, *Die frühe deutsche Soziologie 1909 bis 1934 und ihre Entstehungs-Milieus*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden.
- Konecki Krzysztof T., 1992, *Nowi pracownicy a kultura organizacyjna. Studium folkloru fabrycznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kostera Monika, 2003, *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*, PWN, Warszawa.
- Linz Juan J., 2006, *Robert Michels, Political Sociology, and the Future of Democracy*, Transaction Publishers, New Brunswick–London.
- Lipset Seymour M., 1995, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, tłum. Grażyna Dziurdzik-Kraśniewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lipset Seymour M., 2005, *Introduction*, w: Robert Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Transaction Publishers, New Brunswick–London.
- Michels Robert, 1911, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*, W. Klinkhardt Verlag, Leipzig.
- Michels Robert, 1914 [1911], *Sexual Ethics: A Study of Borderland Question*, Allen & Unwin, London (tytuł niem. oryg. *Die Grenzen des Geschlechtsmord. Prolegomena*).
- Michels Robert, 1928, *Sittlichkeit in Ziffern? Kritik der Moral statistik*, Duncker und Humblot, München–Leipzig.
- Michels Robert, 1949, *First lectures in Political Sociology*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London (wyd. 1: *Corso di sociologia politica*).
- Michels Robert, 2005, *Political Parties. A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*, Transaction Publishers, New Brunswick–London.
- Michels Robert, 2007 [1902], *Frauenstimmerrecht — schon heute eine Notwendigkeit*, w: Robert Michels, *Soziale Bewegungen zwischen Dynamik und Erstarrung*, Akademie Verlag, Berlin.
- Michels Robert, 2013 [1929], *Patriotismus*, Duncker & Humblot, Berlin.
- Occhionero Marisa Ferrari, 1985, *Mysł socjologiczna Roberta Michelsa*, „Studia Socjologiczne” nr 2.
- Olejniczak Karol, 2008, *Ewaluacja jako proces badawczy*, w: Karol Olejniczak, Marek Kozak, Bartosz Ledzion (red.), *Teoria i praktyka ewaluacji interwencji publicznych. Podręcznik akademicki*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Perry Geraint, 2005, *Political Elites*, ECPR Press, Essex.
- Roth Guenter, 1963, *The Social Democrats in Imperial Germany*, The Bedminster Press, Totowa–New Jersey.
- Schulzbach Walter, 1928, *Review*, „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung”, 13, s. 349.
- Showalter Elaine, 1990, *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*, Viking, New York.

- Szczurkiewicz Tadeusz, 1997, *Krytyka zdroworoządkowego polikausalizmu*, w: Stanisław Kozyr-Kowalski, Andrzej Przystalski, Jan Włodarek (red.), *Krytyka rozumu socjologicznego*, WN UAM, Poznań.
- Thomson J.A., 1914, *Review: Robert Michels Sexual Ethics. A Study of Borderland Questions*, „The Eugenics Review”, t. 6(3), s. 251–252.
- Tolbert Pamela S., Hiatt Shon R., 2009, *On Organization and Oligarchies: Michels in the Twenty-First Century*, w: Paul S. Adler (red.), *The Oxford Handbook of Sociology and Organization Studies*, Oxford University Press, Oxford.
- Tuccari Francesco, 2012, *Robert Michels und die Demokratie des 21. Jahrhunderts*, w: Harald Bluhm, Skadi Krause (red.), *Robert Michels' Soziologie des Parteiwesens. Oligarchien und Eliten — die Kehrseiten moderne Demokratie*, Wiesbaden.
- Tuccari Francesco, 2013, *Michels, Robert*, w: Gregory Claeys (red.), *Encyclopedia of Modern Political Thought*, t. 2, Sage, Los Angeles.
- Winkler Heinrich A., 1972, *Robert Michels*, w: Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Historiker*, t. 4, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Żyromski Marek, 2012, *The Three “Founding Fathers” of Elite’s Theory: Mosca, Pareto and Michels*, UAM, Poznań.

ROBERT MICHELS—AN UNDERAPPRECIATED FIGURE IN SOCIOLOGY

Radomir Miński

(SWPS University of Social Sciences and Humanities in Warsaw)

Summary

Robert Michels (1876–1936) considered himself to be a disillusioned socialist, who, under the influence of elitism, rejected democracy and moved into the fascist camp. As a figure in sociology he is associated solely with the “iron law of oligarchy.” In Poland, it is a little-known fact that in Western social thought he is viewed as a socially engaged sociologist—a “genuine” researcher gifted with sociological imagination and a passion for scholarship. The aim of the author is to present Michels as a scholar in many areas: feminist issues, local patriotism in the context of national citizenship, phenomena of a general sociological nature, the history of Italy, and social movements. Furthermore, the author illustrates the German writer Timm Genett’s thesis that Michels should also be valued as a pioneer in the study of social movements, which he consistently examined in his analyses of organizations, systematically investigating the degeneration of social movements and the shifting of organizational aims.

Key words / słowa kluczowe

Robert Michels, apotheosis of feminism / apoteoza feminizmu, local patriotism / patriotyzm lokalny, social movements / ruchy społeczne, phenomenon of goal displacement / zjawisko przemieszczenia celów.